

קטע גניזה חדש מפירושו לאבות של ר' ישראל ישראלי מטולדו

נסים סבתו

במאמר זה מתפרסם קטע גניזה חדש מן הפירוש בערבית-יהודית למסכת אבות של ר' ישראל ישראלי מטולדו.¹ קטע גניזה זה, יחד עם עוד כמה קטעים אנונימיים מן הגניזה, מסר לי בשעתו פרופ' יוסף ינון (פנטון), והם כללו שרידים מפירושו למסכת אבות בערבית-יהודית. בתחילה נראה היה שיש לשייך שרידים אלה לפירושו לאבות של ר' דוד הנגיד השני (1335–1415 בערך). ואולם לאחר שהעתיקתי ותרגמתי חלק גדול מהם, התברר לי ששלושה מכתבי היד שייכים בוודאות לפירושו לאבות של ר' ישראל ישראלי. על פירוש זה כתב נחם אילן מחקר יסודי ומקיף על פי שלושה כתבי יד גדולים. השוואה שיטתית ומדוקדקת בין כתבי היד הללו לקטעי הגניזה העלתה כי יש ביניהם זהות כמעט מוחלטת. ברם, לקטע הגניזה העומד במוקד דיוננו לא הייתה מקבילה בכתבי היד שהיו ברשותו של אילן. במאמר זה ברצוני לנסות להוכיח שאף קטע זה שייך לאותו חיבור של ר' ישראל ישראלי ובכך להוסיף לחיבור חשוב זה חלק שלא היה ידוע עד כה. הקטע כולל דף מן ההקדמה ודף נוסף מן הפירוש לאבות א, א.

* מאמר זה מבוסס על עבודת גמר לתואר מוסמך בהדרכתו של הפרופ' אברהם גרוסמן, שהגשתי לאוניברסיטה העברית בשנת תשס"ב. ברצוני להביע את תודתי העמוקה לד"ר נחם אילן על שטרך והשווה יחד עמי את קטעי הגניזה לכתבי היד של הפירוש למסכת אבות של ר' ישראל ישראלי שהוא השתמש בהם במחקרו. עוד אודה מקרב לב לד"ר תמר לייטר, חוקרת במפעל הפלאוגרפיה העברית, על הבדיקה הפלאוגרפית של קטעי הגניזה. תודה לספריית האוניברסיטה בקימברידג' ולספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק על שאפשרו לי להשתמש באוספי הגניזה שברשותם. תודה עמוקה למנהלי פרויקט פרידברג לחקר הגניזה, ולעומד בראש 'גזים' – יחידת המחקר של הפרויקט, הפרופ' יעקב שויקה, על האפשרות להשתמש באתר לצורך כתיבת מאמר זה. ובאחרונה תודה מיוחדת לעובדים ולספרנים במכון לתצלומי כתבי היד העבריים ולספרנים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, על הסיוע והעזרה שהם מושיטים לי במאור פנים במשך שנים.

1 פעל במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה ובתחילת המאה הארבע עשרה. תאריך פטירתו המדויק אינו ידוע, ונחם אילן כותב שככל הנראה היה זה באמצע שנות העשרים של המאה הארבע עשרה. ראה: נ' אילן, 'רדיפת האמת' ו'דרך לרבים' – עיונים במשנת ר' ישראל ישראלי מטולדו, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט, עמ' 47.

א. זיהוי כתבי היד

שני הדפים שאני מבקש לזהות נמצאים בספריית קימברידג' וסימנם: TS Arabic Box 18(1)179 (להלן כ"י ק). בכל אחד משני העמודים 31 שורות בכתיבה מזרחית בינונית. דף אחד כולל קטע השייך ככל הנראה להקדמה לפירוש לאבות. דף נוסף כולל קטע מן הפירוש לאבות א, א. בכל עמוד 30 שורות בכתיבה מזרחית בינונית. לדף זה יש קטע גניזה מקביל בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק, אוסף אדלר, ENA 1498.2 (להלן כ"י ג).

כדי לערוך בדיקה השוואתית, פלאוגרפית וכללית בין הקטעים שאני מבקש לשייכם לפירושו של ר' ישראל לאותם קטעי גניזה שכבר זוהו בוודאות כחלק מן הפירוש, אציג עתה בקצרה את רשימת הקטעים שזוהו, ואלה הם: (א) כ"י קימברידג' TS Arabic Box 18(2)175, דף אחד, 30 שורות בעמוד, פירוש לאבות א, יז-יח. (ב) כ"י בית המדרש לרבנים בניו יורק, אוסף אדלר, ENA 1069, 1-3, שלשה דפים, 41 שורות בעמוד, פירוש לסוף פרק ג. (ג) כ"י בית המדרש לרבנים בניו יורק, אוסף אדלר, ENA 908, 1-2, שני דפים, 28 שורות בעמוד, רוב הפירוש למשנה האחרונה של הפרק הרביעי (להלן כ"י א). כדי להוכיח את שייכותם של אותם שני דפי הגניזה לחיבורו של ר' ישראל, נציג בדיקה פלאוגרפית, תוכנית ולשונית שלהם אל אותם קטעי גניזה שזוהו בוודאות.

1. בדיקה פלאוגרפית

השוואה פלאוגרפית בין כ"י ק לכ"י א, שכבר נתבררה בוודאות שייכותו לחיבורו של ר' ישראל, מלמדת כנראה שכתב יד אחד הוא וסופר אחד כתבו. מסקנה זו מבוססת על הטעמים הבאים:

- א. כתיבת האותיות זהה ויש מאפיינים זהים של כתיבה בשני הקטעים, כמו כיוון של האותיות הסופיות, צורת כתיבתה של האות ד, אופן כתיבת 'אל הידיעה', ועוד.
- ב. צורה זהה של כתיבת שם ה'.
- ג. צפיפות האותיות זהה.
- ד. יש מרחק זהה בין המילים.
- ה. קיימת זהות בצורות הפיסוק.
- ו. אופן התעתיק של המילים הערביות זהה בשני הקטעים. כך, למשל, בשניהם יש הקפדה על ציון הדגש (שְׁדָה), וכן הבחנה בין לֹכ לֶח על ידי סימון ח עם נקודה מעל האות. אף יש בשניהם הבחנה בין גֶ לֶח והאות ח מסומנת בנקודה מתחת לאות.

כל אלה מלמדים שכנראה אותו סופר כתב את שני הקטעים וכתב יד אחד הוא. עם זאת, אין הקביעה מוחלטת, משום שלא נעשתה בדיקה קודיקולוגית של כתב היד המקורי ושל החומר שממנו הוא עשוי, כי בדיקה מעין זו יכולה להיעשות רק בספריית קימברידג' ובספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק, שבהן נמצאים קטעי הגניזה המקוריים, ובדיקה זו לבדה יכולה לאשר את המסקנה באופן סופי. מכל מקום, ברור שאם סופר אחד כתב הן את הקטע שזוהה בוודאות הן את הקטע שלפנינו, יש בכך כדי לאשש את הטענה שאף הקטע שאנו עוסקים בו שייך לפירושו של ר' ישראל.

2. בדיקה תוכנית

בדיקת התוכן של שני דפי הגניזה מעלה שמחברנו השתמש בספר הכוזרי לר' יהודה הלוי ובפירוש למסכת אבות שבמחזור ויטרי. ממחקרו של נחם אילן למדנו שר' ישראל עשה שימוש רב בשני מקורות אלה בין יתר המקורות שהשתמש בהם.² השימוש באותם מקורות מעלה את הסבירות שקטעי הגניזה שלפנינו אינם אלא חלק מפירושו לאבות של אותו מחבר – ר' ישראל מטולדו. להלן אביא ראיות לכך מתוך הקטעים. הציטוט מן הטקסט הערבי והתרגום שלי לעברית יוצגו זה בצד זה (הקטעים במלואם, מקור ותרגום, יובאו להלן, בהמשך המאמר). בקטע הנראה כהקדמה לפירוש, בדיון על תיאור שלשלת המסורת של התורה, כותב המחבר:

המקור הערבי

... ונזלהא אלה תע' על יד אלרסול	התרגום העברי
אלמצטפא ע'אס' צפוא נסל אברהם	...והוריד אותה ה' יתעלה על יד השליח
אוהבו נתיגה אלשלשלת אלטאהרה אב'	הנבחר עליו השלום סגולת זרע אברהם
יצ' ויע' לוי קהת עמרם משה כלהם אתצל	אוהבו תולדת השלשלת הטהורה אברהם
פיהם אלאמר אלאלאהי... (דף ב1, שורות	יצחק ויעקב לוי קהת עמרם משה כולם
44–47).	התחבר בהם העניין האלוהי...

הביטוי 'צפוא' במשמעות 'סגולה' לשם תיאור התפתחותו של המין האנושי ובחירת עם ישראל בידי ה' כסגולת האנושות הוא יסוד מרכזי ביותר בהגותו של ר' יהודה הלוי בספר

2 על ספר הכוזרי כמקור לדברי ר' ישראל ראה: אילן (לעיל, הערה 1), עמ' 166, סעיף 2. על השימוש הנרחב שעושה ר' ישראל בפירוש למסכת אבות שבמחזור ויטרי, ראה: שם, עמ' 154, סעיף 2.

הכוזרי.³ כיוצא בזה הביטוי 'אלאמר אלאלאהי', כלומר 'העניין האלוהי', במשמעות של השראת שכינה ונבואה בישראל, גם הוא ביטוי יסודי המופיע פעמים רבות בספר זה.⁴ נמצאנו למדים שמחברנו השתמש בספר הכוזרי.

על השימוש שעושה מחברנו בפירוש למסכת אבות שבמחזור ויטרי יש ראייה ממהלך הדברים בפירושו של רבנו לאבות א, א: 'והעמידו תלמידים הרבה'. להלן אציג זה בצד זה את לשון מחברנו ואת נוסח הדברים במחזור ויטרי.⁵

מחזור ויטרי	דף 2ב, שורות 56–60
...וכן מצינו ביעבץ שבקש רחמים	...וכן מצינו ביעבץ שבקש על הדבר שנ' ויקרא
על הדבר שנאמר ויקרא יעבץ	יעבץ לאלהי ישראל לאמר אם ברך תברכיני
לאלהי ישראל לאמר אם ברך	<וה>(ר)יבית את גבולי והיתה ידך עמי ועשיתי
תברכיני והרבית את גבולי ופירשו	מרעה לבלתי עצבי ויבא אלהים את אשר שאל
רבתינו במסכת תמורה והרבית	וקאלו פי תלמ' תמורה [ואמרו בתלמוד תמורה]
את גבולי בתלמידים.	והרבית את גבולי בתלמידים.

גלוי לעין כול שמחברנו השתמש בלשון הפירוש לאבות שבמחזור ויטרי. יש אפוא סבירות גבוהה שהוא אינו אלא ר' ישראל, המרבה להשתמש בספר זה בפירושו לאבות.

ואולם, דומה כי הראיה המכרעת לשיוך קטעי הגניזה הללו לפירושו של ר' ישראל עולה מפירוש המובא בשמו מפי קרובו, ר' יצחק בן שלמה, התואם במדויק את הנוסח בכתב היד שלפנינו. חכם זה היה קרוב משפחתו של ר' ישראל ואף כתב פירוש משלו למסכת אבות, שבו הרבה להביא מפירושי ר' ישראל.⁶

המובאה להלן היא מתוך פירושו של ר' ישראל לאבות א, א: 'הו' מתונים בדין'. להלן אציג זה בצד זה את לשון מחברנו במקור, את תרגומי לעברית ואת המובאה מדברי ר' ישראל כפי שהיא כתובה בפירוש לאבות של ר' יצחק בן שלמה:

פירוש ר' יצחק בן שלמה	התרגום לעברית	דף 2א, שורות 11–15
והרב רבי ישראל ז"ל כתב	והזקוקים ביותר מבין	...ואחוג אל>נאס פי

3 ראה, לדוגמה: ספר הכוזרי, מהדורת הרב י' קאפח, קרית אונו תשנ"ז, מאמר ראשון, סי' צה, עמ' כט.

4 ראה: ספר הכוזרי, מהדורת י' אבן שמואל, תל אביב תשל"ג, מאמר ראשון, סי' מב, מ, ז, ועוד.

5 מחזור ויטרי, מהדורת ש' הורביץ, נירנברג תרפ"ג, סי' תכד, עמ' 464.

6 על היחס המשפחתי בין ר' ישראל לר' יצחק בן שלמה, ועל השימוש שעושה חכם זה בפירושו של ר' ישראל, ראה: אילן (לעיל, הערה 1), עמ' 60–61.

ת>על<ים אלאדאב	האנשים ללמוד מוסר	לפי שהדיין צריך להיות
ומ[דרסה]ם לאכלאק	ולמי שיורה להם את	בעל מוסר יותר משאר
הם אלחכאם ומדברין	המידות הם הדיינים	ההמון, לפי שהוא מנהיגם
[אל]עאמה פאן	ומנהיגי ההמון. שהרי	וינהיגם במוסר, כי המון
אלעא<מה> אדא לם	אם ההמון אינם	העם אם לא יהיו בעלי
תתאדב לם יצ'ר דלך	מחונכים אין זה מזיק	מוסר אין ההיזק מגיע לכל
באל<גמ>יע ואן לם יכון	לכלל, ברם אם הדיין	העולם כמו שמגיע מהדיין,
>אלחאכ<ם מתאדאב	אינו נוהג בדרך ארץ	לכן התחיל במסכתא זו
מרתאצ'א הלך ואהלך	ואינו מיומן במידות	במוסר הדיין. ⁷
אלנאס פלדלך אול מא	הרי הוא אובד ומאבד	
אב>ת<דא בה מן אלאדאב	את הבריות. על כן	
פי הדה אלמסכתא היו	תחילת דבריו בהלכות	
מתונין בדין.	דרך ארץ במסכת	
	הזאת 'היו מתונין	
	בדין'.	

דומה כי השוואת המובאה מדברי ר' ישראל לכתוב בכתב היד שלפנינו מלמדת באופן ברור שלפנינו פרפרזה מדויקת. יש בכך כדי להוכיח שכתב היד שלפנינו אינו אלא חלק מפירושו של ר' ישראל למסכת אבות.

אמנם, הרמב"ם בהקדמה לפירוש המשנה כותב דברים דומים מאוד לפירוש שבכתב היד שלפנינו,⁸ ויכול הטוען לטעון כי הדברים שלפנינו אינם אלא ציטוט של דברי הרמב"ם. כדי להשיב על טענה אפשרית זו אביא עתה זה בצד זה את דברי ר' ישראל ואת דברי הרמב"ם לשם השוואה:

פירוש ר' ישראל	דברי הרמב"ם
ואחוג אל<נ>אס פי ת>על<ים אלאדאב	ואחוג' אלנאס אלי דלך אלחכאם לאן
ומ[דרסה]ם לאכלאק הם אלחכאם	אלעאמה אד'י לם תתאדב לם יצ'ר דלך
ומדברין [אל]עאמה פאן אלעא<מה>	באלגמיע, אנמא אצ'ר בנפסה פקט, ואן
אדא לם תתאדב לם יצ'ר דלך	לם יכון אלחאכם מתאדאב מרתאצ'א הלך

7 מ"ש כשר וי"י בלכרוביץ, פירושי רבנו יצחק ב"ר שלמה על מסכת אבות, ירושלים תשכ"ה, עמ' ז.

8 ראה: פירוש המשנה לרמב"ם, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשכ"ג, ההקדמה לפירוש המשנה, עמ' כט בסופו.

באל־גמ'יע ואן לם יכון <אלחאכ>ם
 מתאדבא מרתאצ'א הלך ואהלך אלנאס
 פלדלך אול מא אב>ת>דא בה מן
 אלאדאב פי הדה אלמסכתא היו מתונין
 בד'ן.
 ואהלך אלנאס ט'רא פלדלך אול מא בדא
 פי אבות באדאב אלחאכאם היו מתונים
 בד'ן.

מבדיקה מדוקדקת של דברי הרמב"ם עולה כי אמנם הרעיון הזה לנאמר לפנינו, והיה מקום לומר שמחברנו נטל מדברי הרמב"ם. ואולם בדיקת סגנון הדברים מלמדת כי יש הבדלים סגנוניים מסוימים בין דברי מחברנו לדברי הרמב"ם, ולעומת זאת יש זהות מלאה בין הנאמר לפנינו למובאה מדברי ר' ישראל.

נוסף על כך, ראיה זו מקבלת אישור וחיזוק מן הממצא הפלאוגרפי שהבאנו לעיל, המלמד ככל הנראה שסופר אחד כתב את שני הדפים בכתב היד שלפנינו וכן את כ"י א, שהוא כזכור אחד משלושה כתבי היד ששויכו בוודאות לפירושו של ר' ישראל. לכן נראה כי בדבריו אלה עשה ר' ישראל שימוש בפירושו של הרמב"ם.⁹

3. בדיקה לשונית

מלשון קטעי הגניזה שלפנינו ומהשוואתם ללשונו ולסגנונו של ר' ישראל עולים קווי דמיון ברורים. נחם אילן מצביע במחקרו על כך שלשון הפנייה של ר' ישראל לקוראיו היא על פי רוב לשון נוכחים.¹⁰ כיוצא בדבר אתה מוצא בכתב היד שלפנינו. כך, למשל, בראשית הקטע מן ההקדמה לחיבור כותב מחברנו: 'קצדת תלאותה הו חמד אלה אלדי סבק אליי תפצ'לה קבל אסתחקאקי בה באלהאמי למא ט'ואה פכרי ואר[שא]די לנשרח עליכם' (תרגום: התכוונתי לאומרו הוא – שבח האל, שהקדים להאיר אלי את פניו עוד קודם היותי ראוי לכך, בהשרותו עלי את מה שצפון במחשבתי והדרכתי כדי שנבאר לכם; דף 1א, שורות 1–3).

פרט סגנוני נוסף בכתובתו של ר' ישראל, שנחם אילן מצביע עליו, הוא דרכו לסמן את מיקום המובאה מן התלמוד במילים 'אול' = תחלת, או 'אכר' = סוף.¹¹ סגנון כזה מצינו גם בכתב היד שלפנינו: '<וקאלו פי אול> סנהדרין דרש בר קפרא...'¹².

9 על הרמב"ם כמקור לדברי ר' ישראל, ראה: אילן (לעיל, הערה 1), עמ' 152–153.

10 שם, עמ' 80.

11 שם, עמ' 144.

12 דף 2א, שורה 1. ואולם המילים 'וקאלו פי אול', שמהן הראיה לדברינו, מופיעות בכ"י נ בתחילת הקטע המקביל לקטע שלפנינו, דף 1ב, שורה 3, והושלמו בסוגרים מזויתים.

אמנם ראיות לשוניות אלה כשלעצמן קלושות הן ואפשר שמפרשים אחרים ינקטו אף הם באותו סגנון ובאותה לשון, ועל כן אין זו ראיה מוכחת לזיהוי הקטע כפירושו של ר' ישראל. ואולם, אם אנו מצרפים ראיות אלה לממצא הפלאוגרפי ולראיות המכריעות שהבאנו לעיל מתוכנם של הקטעים, הרי שיש בכך כדי להוסיף ולבסס את דברינו, שניתן לזהות את הקטע שלפנינו כחלק מפירושו של ר' ישראל למסכת אבות.

ב. תיאור כתבי היד

כ"י ק מכיל שני מפתחים. דף אחד כולל מקצת מן ההקדמה לחיבור, אך חסרים בו תחילתה וסופה. בכל עמוד בדף זה יש 31 שורות. הדף השני כולל מקצת מן הפירוש לאבות א, א. בכל עמוד בדף זה יש 30 שורות. אין רציפות בין שני הדפים ויש להניח כי היו ביניהם עוד כמה דפים באמצע הקונטרס.

הסופר מקפיד לסמן בדרך כלל את הנקודות הדיאקריטיות כדי להבחין בין האותיות השונות, ואף מבחין בין ם לבין ם̄ כמו כן הוא מבחין בדרך כלל בין ך ל־ך רפויה, וזו האחרונה מסומנת בנקודה מעל לאות. הסופר גם מבחין בין ם ל־ך דגושה, והאות האחרונה מסומנת בנקודה מתחת לאות.

תופעה נוספת שיש לציינה היא החילוף המרובה שמחליף הסופר בין האות ט' לאות צ', וכבר העיר בלאו שתופעה זו נפוצה מאוד.¹³ והרי דוגמאות אחדות לכך בכתב היד שלפנינו: (א) שורה 5: ינצ'ם אלאנסאן במקום ינט'ם אלאנסאן; (ב) שורה 16: צ'הר במקום ט'הר; (ג) שורה 25: אלפאץ' במקום אלפאט'; (ד) שורה 53: מחפוצ'ה במקום מחפוט'ה. חילוף נוסף המצוי בכתב יד זה הוא בין 'הדא' ל'הדה'.¹⁴ כמו כן, הסופר מקפיד לציין את סימן הדגש (שְׁדָה).

קטע גניזה המקביל לפירוש לאבות א, א שבכתב היד שלפנינו הוא כאמור לעיל כ"י נ. מבדיקה פלאוגרפית של כתב יד זה עולים סגנונות כתיבה הדומים לאלה שמצאנו בכ"י קימברידג', ואף על פי כן קשה לקבוע בוודאות שלפנינו העתקה נוספת של אותו סופר. כתב יד זה כולל דף אחד, 18 שורות בעמוד, בכתיבה מזרחית בינונית; הדף אינו שלם. פעמים שהנוסח בכ"י נ מיושב יותר מבחינת ההקשר והתחביר מנוסח כתב היד שלפנינו. והרי שתי דוגמאות מובהקות לכך:

א. בכ"י ק, דף 2א, שורה 11, כתוב: 'ואחוג אלנאס פי תעלים אלאדאב', ואילו בקטע

13 ' בלאו, דקדוק הערבית היהודית של ימי הביניים, ירושלים תש"ם, סעיפים 21, 23.

14 ראה למשל בקטע ההקדמה, דף 1ב, שורה 41. על תופעה זו ראה: בלאו, שם, סעיף 51.

המקביל בכ"י נ כתוב: 'ואחוג אלנאס אלי תעלים אלאדאב', ומבחינה דקדוקית זו מילת היחס הנכונה בשפה הערבית התקנית.

ב. בכ"י ק, דף 2א, שורה 13, כתוב: 'ואן לם יכון אלחכ[אם] מתאדבא מרתצ'א הלך ואהלך אלנאס', ואילו בכ"י נ כתוב: 'ואן לם יכון אלחאכם מתאדבא מרתאצ'א הלך ואהלך אלנאס', ונוסח זה שבלשון יחיד מיושב יותר לפי ההקשר של המשפט.

ג. ר' ישראל – דמותו ופועלו

קודם שנדון בקטעי הפירוש לאבות נשרטט בקצרה קווים לדמותו ולפועלו של 'בעל השמועה', ר' ישראל ישראלי.¹⁵ כבר הזכרנו בראשית הדברים כי ר' ישראל חי ופעל בטולדו במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה ובתחילת המאה הארבע עשרה. מן הכתובת שעל מצבתו, שפרסם שד"ל,¹⁶ נמצאנו למדים כי נחשב לאחד מגדולי דורו: 'תחכמוני, ראש השלישים, חכם חרשים, באר כל תעלומי תורה אחת מהנה לא נעדרה. הכין לבבו לדרוש דת אל, ויקם עדות ביעקב ותורה שם בישראל הוא הרב החסיד הענו ר' ישראל זצ"ל בן כבוד ר' יוסף...'¹⁷ אף ניתן ללמוד מנוסח המצבה כי שם אביו היה יוסף, וכך הוא חותם גם בתשובה שהשיב לרא"ש.¹⁸ הוא היה תלמידו של הרא"ש וחבר בית דינו,¹⁹ לאחר בואו של הרא"ש לספרד, ושררו ביניהם יחסי הערכה וכבוד מופלגים. כך, למשל, באותה תשובה שהזכרנו כותב ר' ישראל לרא"ש: 'אדוני ומרי, תרב גדולתך כגודל כשרון פעולתך'. ובסיום דבריו הוא כותב: 'כחפץ צעיר תלמידך נוגה חסדיך ישראל בר יוסף'.

ואולם ברבות הימים נתגלעה ביניהם מחלוקת קשה על פרשנותה של 'תקנת טוליטולה' בנוגע לירושת האישה.²⁰ חוקרים אחדים טענו כי ישראל בר יוסף, בר הפלוגתא של הרא"ש, אינו ר' ישראל דידן, מחבר הפירוש לאבות. יצחק בער מכנה את ר' ישראל 'אחד מחכמי

15 דיון רחב בנושא, ראה: אילן (לעיל, הערה 1), עמ' 46–57.

16 בספרו אבני זכרון, פראג תר"א, עמ' 49.

17 אילן (לעיל, הערה 1), עמ' 48, וראה גם עמ' 46.

18 ראה: פירוש כסף משנה על הרמב"ם, הלכות כלאים ו, ב.

19 ר' ישראל חתום יחד עם שאר חברי בית הדין על תשובה שהשיב הרא"ש. ראה: שו"ת הרא"ש, כלל ד, סימן י, מהדורת י' ידלוב, ירושלים תשנ"ד, עמ' כד.

20 דיון מחודש בפולמוס על תקנת טוליטולה, ראה: א' שויקה, 'הפולמוס על תקנת טוליטולה בירושת הבעל את אשתו', תרביץ, סח (תשנ"ט), עמ' 87–127.

טולדו;²¹ ואילו את בר הפלוגתא של הרא"ש הוא מכנה 'ישראל בן יוסף ישראלי סופר הקהל'. כיוצא בו בעל אוצר הגדולים כותב כי ר' ישראל ב"ר ישראל ב"ר יוסף הוא תלמיד הרא"ש,²² ואילו אביו ר' ישראל בר יוסף הוא חבר בית דינו של הרא"ש שחלק עליו בעניין תקנת טוליטולה.²³ ואולם ישראל תאשמע דוחה גישה זו על הסף,²⁴ וגם נחם אילן סבור כי מדובר באותו חכם – ר' ישראל ישראלי.²⁵

על דמותו ופועלו שופכים אור גם דברי אחיו ר' יצחק ישראלי בספרו יסוד עולם. הוא מספר על בואו של הרא"ש לטולדו ועל כך שהעמיד תלמידים: 'זמגדולי תלמידיו כמו כן החביבים אליו הוא הר"ר ישראל אחי שהשכיל בכל מדע וחכמה מוסף על תלמודו, ומה שהפליא בדקדוק לשון הקודש ובמסר(?) ובפירוש התורה ושאר כ"ד ספרים'.²⁶ בפירוש לאבות של בן משפחתו, ר' יצחק בן שלמה, הוא מכונה 'החכם הפילוסוף האלהי התורני הר"ר ישראל ז"ל'.²⁷

ר' ישראל שלט היטב בשפה הערבית ונחשב למתרגם בר סמכא. בעיצומו של הוויכוח על הפרשנות של תקנת טוליטולה, שנכתבה ערבית, כותב לו הרא"ש: 'על לשון ערב האמיתית, שאיני בקי בה, על מי יש לסמוך אלא עליך, שאין בקי בו כמוך, כי כל חיבוריך על דרך לשון הערב'.²⁸ מלבד הפירוש לאבות חיבר ר' ישראל בערבית גם חיבור בשם מצוות זמניות.²⁹ תאשמע כותב כי חיבור זה 'הנו אנציקלופדיה רחבה לסדרה מקיפה של הלכות הקשורות בזמן: ברכות, תפלה, חג ומועד, תעניות וכדו'... ספרו של הרב הישראלי מורה על ידיעותיו הרחבות והמדויקות בכל ספרות ההלכה דקדוקה וחומרותיה'.³⁰ כללו של דבר, מצטיירת לפנינו דמות של תלמיד חכם הבקי בכל חדרי התורה ועם זה משכיל ובעל ידע מקיף במדעים ובחכמות חיצוניות ושולט בשפה הערבית על בוריה.

21 'בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תשי"ט, עמ' 223.

22 'הכהן, אוצר הגדולים אלופי יעקב, חיפה תשכ"ז–תש"ל, ו, סימן תתתכנ.

23 שם, סימן תתתל.

24 I.M. Ta Shma, 'Israeli, Israel', *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem 1972, 9, cols. 1065–1066

25 אילן (לעיל, הערה 1), עמ' 56.

26 יסוד עולם, ברלין תר"ו, מאמר רביעי, פרק יח, עמ' 35; ההדגשה שלי.

27 פירושי ר' יצחק בר' שלמה (לעיל, הערה 7), בהקדמת המחבר.

28 שו"ת הרא"ש (לעיל, הערה 19), כלל נה, סימן ט, עמ' רלח.

29 תורגם לעברית בידי ר' שם טוב ארדוטיאל, והוציאו לאור משה יהודה הכהן בלוי, ניו יורק תשמ"ד. עוד

על ספר זה, ראה: נ' אילן, 'האיש אשר זה הספר בידו לספר אחר לא יצטרך', תעודה, טז (תשס"א), עמ'

105–123.

30 'תאשמע, שיקולים פילוסופיים בהכרעת ההלכה בספרד', ספונות, יח (תשמ"ה), עמ' 105.

ד. תוכן הקטעים

ברצוני לעמוד על מספר עניינים חשובים העולים מקטעי הגניזה שלפנינו. הקטע הראשון הוא, כאמור, מן ההקדמה לחיבור, ובתחילתו ניתן שבח לקב"ה, הנותן לאדם את היכולת לבטא בשפתיו את מחשבותיו, כי הוא תכלית הבריאה ובשבילו נברא העולם, כדי שיעבוד את הבורא. לאחר מכן מתאר רבנו את ההשתלשלות של החיוב במצוות מאדם הראשון ועד אברהם אבינו ומדגיש שהמסורת עברה בדייקנות וברציפות מדור לדור, שהרי נתחייב האדם בשבע מצוות בני נוח בלבד, שהן מצוות שכליות.³¹ אחר כך נצטווה אברהם אבינו על המילה ובסופו של התהליך בחר ה' בעם ישראל לתת לו את כל התורה.

ר' ישראל ישראלי מדגיש את מעלת משה רבנו: 'הנביא הנבחר עליו השלום סגולת זרע אברהם אוהבו תולדת השלשלת הטהורה אברהם יצחק ויעקב, לוי, קהת, עמרם ומשה כולם התחבר בהם העניין האלוקי. יש מהם שהיו נביאים, ומהם שלא השיגו את מעלת הנבואה ונעשו קרובים אליה ע"י המעשים הטובים' (דף 1, שורות 45–48). כבר עמדנו לעיל על כך שתהליך בחירת עם ישראל והיותו סגולת האנושות ותיאור שלשלת המסורת דומים לדברי ריה"ל בספר הכוזרי.

ר' ישראל גם מסביר בהרחבה כי ישראל נתחייבו בתורה ובמצוות כדי שיזכו לנועם ה' ולדבקות בו בזכות ולא בחסד, כי מעלת הטובה שאדם מקבל בזכות עמלו רבה יותר ממתת חסד שלא קדם לה עמל כלשהו.³²

בסוף הקטע הראשון עוסק רבנו בשני חלקי התורה, זה שבכתב וזה שבעל פה, ומדגיש ששניהם ניתנו בסיני. הוא מטעים כי הכתיבה של התורה שבעל פה נרמזת בדרשת חכמים בתלמוד הבבלי, ברכות ה ע"א. חכמים דורשים שם את הפסוק 'ואתנה לך את לחת האבן והתורה והמצוה אשר כתבתי להולתם' (שמות כד, יב): 'והתורה' – זו תורה שבכתב, ואילו 'המצוה' – זו תורה שבעל פה.

הקטע השני עוסק בתיאור המשנה הראשונה במסכת (אבות א, א). במיוחד יש לציין את פירושו לאמרה 'היו מתונין בדין'. ר' ישראל מסביר:

מדרכי המוסר של הדיינים, ראוי שהדיין לא ישקיע את עצמו בהתרועעות בהנאות

31 כלומר, מצוות שאפשר להבין בשכל. החלוקה בין מצוות שכליות לשמעיות מקורה בדברי רס"ג, הנבחר באמונות ובדעות, מהדורת י' קאפח, ירושלים תש"ל, עמ' קיז ואילך.

32 רעיון דומה כותב רס"ג, שם, מאמר שלישי, עמ' קטז.

ובתענוגות עם המון העם כדי שלא יזלזלו בו. כמו כן שלא יַעֲבֶה את צעיפו באופן שלא ישיגנו אדם, כדי שלא ימית את החלש. ולא יהא מבקש את המרגוע והתפנוקים כדי שלא תאבדנה הזכויות. והזקוקים ביותר מבין האנשים ללמוד מוסר ולמי שיורה להם את המידות הם הדיינים ומנהיגי ההמון. שהרי אם ההמון אינם מחונכים אין זה מזיק לכלל, ברם אם הדיין אינו נוהג בדרך ארץ ואינו מיומן במידות, הרי הוא אובד ומאבד את הבריות. על כן תחילת דבריו בהלכות דרך ארץ במסכת הזאת 'היו מתונין בדין והעמידו תלמידים הרבה' (דף 2א, שורות 7-15).

נראה שבדברים אלה יש הד ברור לביקורת החריפה שמתח ר' ישראל על פרנסי הציבור ומנהיגי בדורו, כפי שהוכיח נחם אילן ממקומות אחרים בפירושו.³³ עלינו לזכור כי בתקופה זו היו פרצות חמורות בחיים הדתיים של חוג החצרנים היהודים בטולדו. וכבר ציין יצחק בער 'את הניהליזם הדתי שהיה רווח בחוגיהם של אנשי מעשה, החצרנים שבספרד היהודים האלה שעלו וגדלו... הם שילחו כל רסן מעל יצריהם ולא נרתעו ממעשי עושק וחמס ורצח. לא בלבד בין השקפותיהם ובין תורת הקדמונים ואמונת העם נבקעה תהום, אלא גדל הניגוד גם בין מעשיהם ובין צרכי העם'.³⁴

בפירוש האמרה 'והעמידו תלמידים הרבה' דן ר' ישראל באריכות במחלוקת בין בית הלל לבית שמאי אם יש ללמד כל תלמיד או שאפשר לדחות תלמיד שאינו בעל תכונות מתאימות. בקשר לכך הוא דן במעמדו של הלומד תורה שלא לשמה ובהגדרת 'תלמיד שאינו הגון' שאסור ללמדו תורה. מדברי ר' ישראל נראה שלדעתו יש ללמד כל תלמיד, ואפילו אינו הגון ואינו לומד תורה לשמה. ואולם לא ברור מדבריו עד היכן מגיעים הדברים, והאם גם תלמיד שלומד תורה 'כדי לבקש את חיי השעה ואמצעי כדי להשיג את הרוע' (דף 2ב, שורה 38) מותר ללמדו תורה או שאין לעשות כן. ייתכן שבדברי ר' ישראל משתקף המצב הירוד של לימוד התורה בספרד בדורו, כפי שעולה מדבריו של ר' מנחם בן זרח, בעל צידה לדרך, שנפטר בשנת 1385, כחמישים שנה אחרי ר' ישראל. ר' מנחם כתב כי 'בדורות הללו רפו ידיו מדברי תורה, ואין משיגים על כי אבדה חכמת חכמינו ובינת נבוינו, ומי שנותן ללמד את בנו בשבוע זהוב אחד כסבור הוא שהרבה מתנות והוציא הוצאות'.³⁵ אגב דרכנו נציין כי יש דמיון רב בין פירושו של ר' ישראל לפסקה זו ובין הפירוש של קרובו, ר' יצחק בן שלמה, שכבר צוין לעיל כי הושפע רבות מר' ישראל.³⁶

33 ראה: אילן (לעיל, הערה 1), עמ' 86 ואילן.

34 בער (לעיל, הערה 21), עמ' 144.

35 ראה: ר' מנחם בן זרח, צידה לדרך, ורשא תר"ם, מאמר ראשון, כלל רביעי, פרק יט, עמ' 80.

36 ראה: פירושי רבנו יצחק בר' שלמה למסכת אבות (לעיל, הערה 7), עמ' ז.

לבסוף יש להעיר כי המקורות הרבים שר' ישראל משתמש בהם בקטעים שיובאו להלן מחזקים ומאשרים את ההתרשמות שידין של ר' ישראל רב לו בתורה ובכל מכמניה.

ה. קטע הגניזה – מקור ותרגום

להלן יובא קטע הגניזה במלואו, הן המקור הן התרגום.

נוסח הפנים הוא נוסח כ"י ק. לגבי אותו חלק בכתב יד זה שיש לו מקבילה בכתב יד נ, צוינו שינויי הנוסח בהערות. ברם, לעתים העדפתי את נוסח כ"י נ והכנסתי לנוסח הפנים, כאשר כ"י ק בלתי מובן או משובש מבחינה דקדוקית או תחבירית. במקרים אלה ציינתי זאת בהערות השוליים.

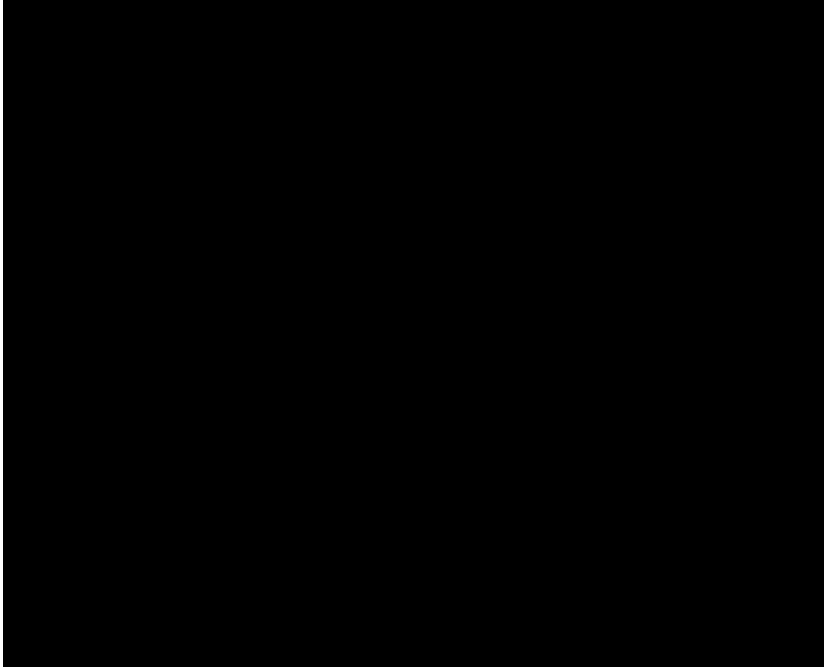
כאשר אפשר היה להשלים את החסר בכ"י ק על פי המקבילה בכ"י נ, סימנתי זאת בסוגריים מזוותים. אותיות מטושטשות שאי אפשר היה לקרוא סומנו בנקודות בהתאם למספר האותיות המטושטשות. השלמות שאפשר היה להשלים מתוך ההקשר או שרידי האותיות סומנו בסוגריים מרובעים. קרע או קרחה סומנו בסוגריים מרובעים. הרווח שבתוך הסוגריים הוא על פי גודל הקרע או הקרחה. טעויות מעתיק סומנו בסוגריים מסולסלים. פסוקים או מילים עבריות במקור הובאו בתרגום באות מודגשת.

קטע מן ההקדמה לפירוש

מקור

א1

1. קצדת תלאותה הו חמד אללה אלדי סבק אלוי תפצ'לה קבל
2. אסתחקאקי בה באלהאמי למא ט'ואה פכרי ואר[שא]די
3. לנשרח עליכם ובחולה יכון תתמים אלמקצוד כמא קיל
4. לאדם מערכי לב ומיי' מענה לשון יעניי אנה מעמא
5. ינצ'ם³⁷ אלאנסאן כטבה מא פי פכרה פהו מפתקר אלי ענאית
6. אללה פי איראדהא אן חתי אלכלאם אלדי הו אסהל אל
7. חרכאת והו לה מעטא אן ינטק במא שא פאנמא יצח
8. אלנטק אל[ח]סן בתאייד מנה תע' אנה ינטקה עלי לסאנה
9. תסבח אסמה ותמגד פוק כל וצף וכל מדח כק ויברכו

תרגום

א1

1. התכוונתי לאומרם הוא – שבח האל, שהקדים להאיר אלי את פניו עוד קודם
2. היותי ראוי לכך, בהשרותו עלי את מה שצפון במחשבתי והדרכתי
3. כדי שנבאר לכם. ובכוחו מתגשמת הכוונה כמו שנאמר:
4. **לאדם מערכי לב ומה' מענה לשון** (משלי טז, א). כלומר שאף על פי
5. שהאדם מסדר את הדברים במחשבתו הרי הוא זקוק להשגחת
6. ה' כדי להגשימם, באופן שאפילו הדיבור שהוא הקל
7. שבתנועות והוא נתון לאדם כדי לבטא כל אשר יחפוץ, הרי שהדיבור
8. הטוב אפשרי רק בסיועו יתעלה אשר הוא שם את הדברים על לשונו (על פי שמות
- ד, יא).
9. ישתבח שמו ויתהלל מעל לכל תואר ותהלה כאומרם: **ויברכו**

10. שם כבודיך ומרומם על כל ברכה ותהלה אלמנפרד
11. בוחדאניי[ת]ה אלדי אשמל פצ'לה ואחסאנה.. מע כלאיקה
12. כק' טוב יי' לכל ורחמיו על כל מעשיו ופצ'ל נוע אלאנסאן
13. עלי סאיר אלחיואן באלעקל ואלתמייז כק' מלפנו מבהמות
14. ארץ ומעוף השמים יחכמנו חתי קארב אלמלאיכה כק'
15. ותחסרהו מעט מאלהים ומן אגלה כלק אלעאלם כמא
16. צ'הר³⁸ פי מעשה בראשית אלכל לחאל נעשה אדם [כמ]א קיל
17. אנכי עשיתי ארץ ואדם עליה בראתי פכלק אלנאס ליעבדונה[!]
18. ויעתרפון[!] בחקה וידיינן[!] בדינה ויכאפונה[!] וירהבון[!] עקאבה
19. וירתגון[!] תואבה כק' והאלהים עשה שיראו מלפניו ולדלך
20. כלפהם טאעתה ואדכלהם תחת אלאמר ואלנהי וחרצהם
21. עלי אמתתאלהא באלועד ואלועיד פלם יזול אלתכליף באל
22. שראיע יתואתר גיל בעד גיל בחסב מא אקתצ'את חכמתה
23. תע' פלם יכלפהם מן לדן אדם הראשון אלי עהד אלמצטפא
24. אלרסול אברהם אבי' ע'ה' סוי בשבע מצוות אלדי הי דאכלה
25. אלפאץ' פסוק ויצו יי' אלהים וכו' פשרעה באלמילה
26. פכאנו יגדון אמרהם עלי אלעקליאת אלי אן קצא אלבארי
27. בתנזיל אלתורה עלי אלאומה אלדי אנשאהא לטאעתה כק'
28. יצרתך עבד לי אתה תכציצא להא ותשריפא כק' והייתם
29. לי סגולה מכל העמים..ת..ת מן שראיעא כתירה...
30. תפצ'לא מנה תע' עליהם ואחסאנא ליכ[תר] תואבה ...
31. [יי] חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר לינאלו בהא אלכיר
- ב1
32. אלעאגל פי מצאלח דוניאהם כק' ויצונו יי' לעשות את כל

10. **שם כבודיך ומרומם על כל ברכה ותהלה** (נחמיה ט, ה), שאין ייחוד
11. כייחודו, אשר העניק את חסדו וטובו לכל בראיו
12. כאומר: **טוב ה' לכל ורחמיו על כל מעשיו** (תהלים קמה, ט). ונתן יתרון למין האדם
13. על פני שאר בעלי החיים בשכל וביכולת ההבחנה כאומר: **מלפנו מבהמות**
14. **ארץ ומעוף השמים יחכמנו** (איוב לה, יא), עד שנעשה קרוב למלאכים כאומר:
15. **ותחסרהו מעט מאלוהים** (תהלים ח, ו). ובשבילו ברא את העולם כמו
16. שנתברר במעשה בראשית, הכול בשביל³⁹ **נעשה אדם** (בראשית א, כו) כמו שנאמר:
17. **אנכי עשיתי ארץ ואדם עליה בראתי**.⁴⁰ אם כן ברא את בני האדם כדי שיעבדוהו
18. ויכירו באמתתו ויקיימו את דתו וייראו מפניו ויחרדו מעונשו
19. וייחלו לגמולו כאומר: **והאלוהים עשה שיראו מלפניו** (קהלת ג, יד). ולכן
20. ציווה אותם לשמוע בקולו והכניסם בעול עשה ולא תעשה זורם
21. לעשותם על ידי הבטחת שכר ואיום בעונש. ולא פסק החיוב
22. במצוות ועבר ברציפות דור אחר דור כפי מה שחייבה חכמתו
23. יתעלה. ולא ציווה אותם מזמן **אדם הראשון** עד תקופת הנבחר
24. הנביא⁴¹ **אברהם אבינו** עליו השלום אלא **בשבע מצוות** בלבד, שהן כלולות
25. במילות **הפסוק ויצו ה' אלוהים**⁴² וכו'. וציווהו על **המילה**.
26. ומצאו שהם מצווים במצוות השכליות. עד אשר גזר הבורא
27. להוריד את **התורה** לאומה אשר יצר אותה לעובדו כאומר:
28. **יצרתיך עבד לי אתה** (ישעיהו מד, כב), כדי לייחדה ולכבדה ולרוממה. כאומר:

והייתם

29. **לי סגולה מכל העמים** (שמות יט, ו). ...ממצוות רבות...
30. וזהו חסד וצדקה ממנו יתעלה אליהם כדי להרבות את השכר שהוא נותן...
31. **ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר**,⁴³ כדי שיזכו על ידה בטוב

ב1

32. המיידים בחיי העולם הזה כאומר: **ויצונו ה' לעשות את כל**

39 ראה: 'ו בלאו, מילון לטקסטים ערביים יהודיים, ירושלים תשס"ו, עמ' 156, טור א.

40 ישעיה מה, יב, היינו שתכלית בריאת העולם היא בריאת האדם.

41 עיין: בראשית כ, ז.

42 ראה: בבלי, סנהדרין נו ע"א-ע"ב.

43 ראה: בבלי, מכות כג ע"ב: 'ר' חנניא בן עקשיא אומר רצה הקב"ה לזכות את ישראל לפיכך הרבה להם תורה ומצוות שנאמר ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר'.

33. החקים האלה לטוב לנו כל הימים לחיותנו כהיום הזה
34. ולתכון סבבא יצלון בהא אלי אלסעאדה אלתאמה ואלנעים
35. אלדאים פי אלאכרה כק' תודיעני אורח חיים שובע שמחות
36. את פניך נעימות בימינך נצח ולמא כאנת אלנעמה מן אל
37. מנעם עלי אלמנעם עליה עלי צרבין אחדהמא תפצ'לא
38. סאבקא דון אסתחקאק ואלתאני באסתחקאק עלי סביל
39. אלמגאזאה וכאנת אלנעמה אלאסתחקאקיה אופרהמא
40. פמאל אלכאלק תע' באמתה אליהא פמע אנה כאן קאדרא אן
41. ינעם עליהם ויסעדהם דון הדה[!] אלסבב אעני דון תכליף
42. שריעה פאן אלעקל יקצ'י באן [י]נאל כירא מן עמל פי מא
43. אסתעמל אכתר ממן לם יעמל שיא פלדלך ראי אן יגעל
44. סבב נעמתהם תכליף אלשריעה ונזלהא אללה תע' על יד
45. אלרסול אלמצטפא עאס צפוא נסל אברהם אוהבו נתיגה
46. אלשלשלת אלטאהרה אב' יצ' ויע' לוי קהת עמרם משה
47. כלהם אתצל פיהם אלאמר אלאלאהי כאן מנהם אנביא ומן
48. לם יבלג מנהם אלנבוה קארבהא באלאעמאל אלמרצ'ה
49. ולגלאלה הדה[!] אלמניר אלדי כאן סייד אלבשר אב בחכמה אב
50. בנבואה אב בתורה אסתחק אן יכון ואסטה בין אללה תע'
51. ובין ישראל מוצל להם אלכיר אנזל להם תורתו התמימה ואל
52. תורה קסמין תורה שבכתב [אעני אלכתאב אלמואתי בה אליה]⁴⁴ ותורה שבע"פ והי תפאסירהא
53. אלמנקולה סומית כדלך לאנהא לם תכון מוצ'עה קדימא
54. פי כתאב בל כאנת מחפוצ'ה⁴⁵ פי אלצדור מנתקלה דאימא
55. עלי אלאלסאן כק' פי תלמ' ברכות ויאמר יי' אל משה [על]ה] אלי
56. ההרה והיה שם ואתנה לך את לוחות האבן והתורה
57. והמצוה והתורה זו תורה שבכתב והמצוה זו תורה

44 המילים המוסגרות כתובות לרוחב העמוד ומצוינות כהוספה.

45 מחפוצ'ה = מחפוט'ה.

33. **החוקים האלה לטוב לנו כל הימים לחיותנו כהיום הזה** (דברים ו, כד).
34. וכדי שיהיו אמצעי שבעזרתו יגיעו אל האושר השלם והנועם
35. הנצחי בעולם הבא כאומרו: **תודיעני ארח חיים שובע שמחות**
36. **את פניך נעימות בימינך נצח** (תהלים טז, יא). וכיוון שהטובה המושפעת
37. מנותן הטובה אל המקבל אותה ניתנת בשתי דרכים: האחת חסד
38. קדמון ללא זכות והשנייה בזכות, בדרך של
39. גמול. וכיוון שהטובה הניתנת בזכות היא המרובה מבין שתיהן
40. אם כן היטה הבורא יתעלה אליה את אומתו, ואף על פי שהוא יכול היה
41. להשפיע עליהם טובה ולגרום להם אושר ללא האמצעי הזה, רצוני לומר,
42. ללא חיובם בתורה, הרי השכל מחייב שמי שעמל משיג טובה
43. בעבור מה שנתבקש לעשות יותר ממי שלא עשה דבר.⁴⁶ ולכן הוא עשה
44. שציווים בתורה יהיה סיבת השפעת הטובה עליהם. והוריד אותה ה' יתעלה
45. על יד השליח הנבחר עליו השלום סגולת⁴⁷ זרע **אברהם אוהבו** (ישעיהו מא, ח) תולדת
46. **השלשלת** הטהורה אברהם יצחק ויעקב לוי קהת עמרם משה
47. כולם התחבר בהם העניין האלוהי יש מהם שהיו נביאים ומהם
48. שלא השיגו את מעלת הנבואה ונעשו קרובים אליה על ידי המעשים הטובים.
49. ועל שום מעלת כבוד המאור הזה שהיה הנבחר שבאנושות **אב בחכמה אב**
50. **בנבואה אב בתורה** (מגילה יג ע"א) הוא שנמצא ראוי להיות עומד⁴⁸ בין ה' יתעלה
51. ובין **ישראל** ומעביר להם את השפע. הוריד להם את **תורתו התמימה** (תהלים יט, ח)
52. **ולתורה שני חלקים תורה שבכתב** רצוני לומר ספר התורה המובא אליו **ותורה שבע"פ** והם פירושיה המועברים איש מפי איש
53. נקראה כך משום שבימים קדמונים היא לא הייתה כתובה
54. בספר אלא זכורה בלבבות מועברת תמיד
55. בעל פה. כאומרם בתלמוד ברכות (ה ע"א): **ויאמר ה' אל משה עלה אלי**
56. **ההרה והיה שם ואתנה לך את לוחות האבן והתורה**
57. **והמצוה, והתורה זו תורה שבכתב והמצוה זו תורה**

46 ראה: רס"ג (לעיל, הערה 31), תחילת מאמר שלישי.

47 ראה: ספר הכוזרי, מהדורת קפאח (לעיל, הערה 3), מאמר ראשון, סי' צה, עמ' כט.

48 תרגומתי 'עומד' על פי לשון הפסוק: 'אנכי עמד בין ה' וביניכם', דברים ה, ה.

58. שבע"פ פסר הנא אולא תצחיף אלנקל פי מצחאף כופהם
 59. אתכאל אלנאס עלי אלמצחאף ואהמאלהם אלדרס ואלחפץ'
 60. ...תא תבדרו אלעלמא פי אקטאר אלארץ ואפתרק סל...
 61. ...יין למסאיל אלפקה פי אלסקאע וכאן מן בעד ענהם
 62. ונאי מנהם לם יתם אלסטפאדה מנהם ותעדד ען] ⁴⁹

מתוך הפירוש לאבות א, א

מקור

א2

1. ⁵⁰ <וקאלו פי אול> סנהדרין דרש בר קפרא מנא היני מילתא ⁵¹ דא <מור> רבנן היו
 2. מתונין בדין דכתי' ולא תעלה במעלות על מזבחי ו <סמי>ך
 3. ליה ואלה המשפטים פאן מעני ולא תעלה במעלות נהי אל
 4. כהנים ען פתח אלבאע ללעגלה פי אלמשי ⁵² ואן ימשון עלי כסל ⁵³
 5. ומהלה עקב בצד גודל ומע דלך פילזם אלחאכם אן <חד> ר מן
 6. מטל אלחכם אדא תיקן ⁵⁴ אנה בין ואצ'ח והדא יסמ' ענ <וי> הדין
 7. ומן אדאב אלחכאם ינבגי ללחאכם אן לא יבדל נפסה פי אלעשרה
 8. פי אלנבסאט ואלאדלאל מע אלעאמה כיי לא יהון <ע> נדהם ולא
 9. איצ'א יגלט' חגאבה חתי ליס ידרכה אחד כיי לא יהלך אל
 10. צ'עייף ולא <יכון> טאלב אלר <אחאת> ואללדאת כ' <א> תצ'יע אל
 11. חקוק ואחוג אל <נ> אס אלי ⁵⁵ ת <על> ים אלדאב ומן דרסה]ם לאכלאק ⁵⁶
 12. הם אלחכאם ומדברין [אל]עאמה ⁵⁷ פאן אלעא <מה> אדא לם

- 49 כאן נכתב שומר קונטרס: 'רואיתם', ולפי זה יש לתרגם כאן: מסורתם.
 50 כאן מתחילה ההקבלה בין כ"י נ לכ"י ק שלפנינו. יש להעיר כי בכ"י נ יש שתי שורות נוספות בתחילת
 כתב היד, אך לא העתקתי אותן כי הן קטועות.
 51 נ מנא הני מילי.
 52 פי משי' נ ליתא.
 53 ואן ימשון עלי כסל] נ ואן ימשוא עלי מהל.
 54 תיקן] נ אייקן.
 55 אלי] זה נוסח כ"י נ והוא נכון יותר מבחינה דקדוקית; בכ"י ק פי.
 56 ומן דרסה]ם לאכלאק] נ ליתא.
 57 [אל]עאמה] נ ללעואם.

58. **שבע"פ**. פירש כאן ראשית את כתיבת⁵⁸ המסורת שבעל פה בספר,⁵⁹ ויראתם
 59. שמא יסמכו האנשים על הספר ויזניחו את הלימוד והזכירה בעל פה
 60. ...נתפזרו החכמים בארבע כנפות הארץ, ונפרדו...
 61. ...לסוגיות ההלכה באזורים שונים והיה מי שנתרחק מהם
 62. ונפרד מאתם, לא עלה בידו להפיק תועלת מהם⁶⁰ והתקשה [במסורת שלהם]⁶¹

תרגום

א

1. ואמרו בתחלת סנהדרין (ז"ע"ב): **דרש בר קפרא מנא היגי מילתא דא** <מור> **רבנן היו מתונין בדין דכתי' ולא תעלה במעלות על מזבחי ו** <סמי>ך
 2. **ליה ואלה המשפטים** ופירוש 'ולא תעלה במעלות' אזהרה
 3. **לכהנים** שלא לפשק את המפסעות כדי למהר בהליכה ושיילכו בעצלתיים⁶²
 4. ובאיטיות עקב בצד אגודל. ויחד עם זאת חייב הדיין להיזהר
 5. מעיכוב פסק הדין, כאשר ודאי לו שהוא ברור ובהיר, ודבר זה נקרא **עינוי הדין**.
 6. ומדרכי המוסר של הדיינים, ראוי שהדיין לא ישקיע את עצמו בהתרועעות
 7. בהנאות ובתענוגות עם המון העם כדי שלא יזלזלו בו כמו כן
 8. שלא יעֵבֶה את צעיפו באופן שלא ישיגנו אדם, כדי שלא ימית את
 9. החלש ולא יהא מבקש את המרגוע והתפנוקים כדי שלא תאבדנה
 10. הזכויות.⁶³ והזקוקים ביותר מבין האנשים ללמוד מוסר ולמי ששורה להם את המידות
 11. הם הדיינים ומנהיגי ההמון. שהרי אם ההמון אינם

58 כך נראה לתרגם לפי ההקשר, אף שהוראה זו אינה מופיעה במילונים.

59 ראה: בלאו (לעיל, הערה 42), עמ' 364, טור א.

60 ראה: רמב"ם, ההקדמה למשנה (לעיל, הערה 8).

61 תרגמתי על פי שומר הקונטרס, וראה ההערה המקבילה בטקסט הערבי. נראה שכוונת המחבר לומר שאלה אשר נתרחקו מן החכמים התקשו לאחר מכן לקבל את מסורת חז"ל וכפרו בה.

62 בעצלתיים] לפי כ"י ג התרגום הוא שיילכו במתינות.

63 רעיון דומה נמצא בהקדמת הרמב"ם לפירושו המשנה (לעיל, הערה 8), עמ' ל.

13. תתאדב לם יצ'ר דלך באל<גמ>יע⁶⁴ ואן לם יכון <אלחאכ>ם⁶⁵ מתאדבא
14. מרתאצ'א הלך ואהלך אלנאס פלדלך אול מא אב>ת<דא בה
15. מן אלאדאב פי הדה אלמסכתא היו מתונין בדין והעמידו
16. תלמידים הרבה רומוא פי אלאכתאר ..... לת[למיד]ם⁶⁶
17. לעט'ם אלפאידיה בהם כקו' מרבה ישיבה מרבה חכמה וקאל
18. בעץ' אלעלמא הרבה תורה למדתי מחברי יותר מרבתי
19. ומתלמידי יתר מכולם⁶⁷ לאן באלתדריס ואלתעלים ללתלאמיד
20. תקע אלמסאיל ואלאעתראץ' ואלתשכיך עלי אלאסתאד חתי
21. יחתאג אלפחץ ואלנצ'ר⁶⁸ פי חל אלשכוך ופסך אלאעתראצ'את
22. ותחצל לה מלכה ותחדק מסאילה ותתכלץ מן אלתשוויש
23. ולדלך קאלו תלמידים אצל הרב דומין לעץ קטן מדליק
24. את הגדול ודרשת יפוצו מעינותיך חוצה ברחובות פלגי
25. מים העמיד תלמידים הרבה ויצא לך שם ברחובות עיר
26. וקיל פי הדא אלגרץ' פרי צדיק עץ חיים ולוקח נפשות חכם
27. ולא יתוקף אלאסתאד פי אן לא יעלם אלא לתלמיד הגון
28. שלומד לשמה בל יעלם כל מן יטלב שא לומד לשמה
29. שא שלא לשמה פינבגי אן יקצד ..... אלתלמיד אלי אל
30. מסלך אלמסתקים ואלמנהג אלקוים⁶⁹ נחו אל[גא]יה⁷⁰ אלמקצודה
31. .... פצ'ילה אל[ת]ורה לאן יכסב בה[!] חיי העו' הבא
32. פאן [ ] אן ..תלמיד מן כלו עלמה אלי הדה[!] אלחאיז חסן [וא]

ב2

- 64 באל<גמ>יע] נ ללגמיע.
- 65 נ <אלחאכ>ם, ובכ"י ק נראה על פי שרידי האותיות שהיה כתוב 'אלחאכאם'; מבחינת מבנה המשפט נראה שנוסח כ"י נ הוא הנוסח הנכון.
- 66 רומוא פי אלאכתאר] נ רומוא אן תכתרו תלמידים.
- 67 הרבה תורה למדתי מחברי יותר מרבתי ומתלמידי יתר מכולם] נ הרבה למדתי מרבתי הרבה למדתי מחברי ומתלמידי יותר מכולם.
- 68 ואלנצ'ר = ואלנט'ר.
- 69 כאן יש תיקון לשון של המעתיק וכתוב: אלקאים.
- 70 זו קריאה מסופקת, אן מסתברת מן ההקשר ומשריד האות ג' שנותר בכתב היד.

13. מחונכים אין זה מזיק לכלל, ברם אם הדיין⁷¹ אינו נוהג בדרך ארץ
14. ואינו מימון במידות הרי הוא אובד ומאבד את הבריות. על כן תחילת דבריו
15. בהלכות דרך ארץ במסכת הזאת 'היו מתונין בדין'⁷² והעמידו
16. **תלמידים הרבה'** – תהיה מטרתכם להרבות **תלמידים**⁷³
17. מחמת גודל התועלת מהם. כאומרו: **מרבה ישיבה מרבה חכמה** (אבות ב, ז). ואמר
18. אחד מן החכמים: **הרבה תורה למדתי מחברי יותר מרבותי**
19. **ומתלמידי יתר מכולם**.⁷⁴ לפי שעל ידי ההוראה והלימוד לתלמידים
20. הבעיות והקושיות והספקות מגיעים אל הרב, עד שהוא
21. צריך לחקור ולעיין בהתרת הספקות וביטול הקושיות,
22. ורוכש כישרון והוא דן בשאלות ביתר מומחיות והן נפטרות מן הספק.
23. ולכן אמרו: **תלמידים אצל הרב דומין לעץ קטן מדליק**
24. **את הגדול**⁷⁵ ודרשת **יפוצו מעינותיך חוצה ברחובות פלגי**
25. **מים העמיד תלמידים הרבה ויצא לך שם ברחובות עיר**.⁷⁶
26. ונאמר לגבי מטרה זו: **פרי צדיק עץ חיים ולוקח נפשות חכם** (משלי יא, ל).
27. ואֵל לו לרב לעמוד על כך שאין הוא מלמד אלא **תלמיד הגון**
28. **שלומד לשמה** אלא עליו ללמד את כל מי שרוצה. בין **שלומד לשמה**
29. **בין שלא לשמה**.⁷⁷ וצריך לכוון ..... את התלמיד אל
30. הדרך הישרה והמנהג הנכון⁷⁸ בכיוון המטרה המכוונת
- ב2
31. .... את עדיפות התורה, לפי שהוא זוכה על ידה לחיי העולם הבא.
32. הרי שאם ..... לתלמיד [ממצב] של ריקנות [מתורה] [עד שהגיע] אל אותה הזכייה,
טוב הדבר. ואם

71 הדיין] תרגמתי על פי הנוסח בכ"י ג, וראה בהערה על הטקסט הערבי המקביל.

72 רעיון דומה נמצא בדברי הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשנה (לעיל, הערה 8), עמ' כט בסופו. וראה מה שכתבנו בזה לעיל, בסעיף על זיהוי כתבי היד.

73 להרבות תלמידים] תרגמתי על פי הנוסח בכ"י ג, וראה בהערה על הטקסט הערבי המקביל.

74 ראה: תענית ז ע"א, וגרסת רבנו שונה.

75 ראה: תענית שם, ורמב"ם, הלכות תלמוד תורה ה, יג.

76 ראה: תענית, שם; משלי ה, טז ופירוש רש"י שם.

77 ראה: בלאו (לעיל, הערה 42), עמ' 356, טור א.

78 לפי תיקון הלשון שציין המעתיק יש לתרגם כאן: 'המנהג הַתְּקוּף'.

33. ראי מ>ן ק<צדה פי אלקראה טלב אליסאר ואלכראמה⁷⁹ תרכה
34. עלי א>ע<תקאדה ואשגלה באלתעלים אלי אן ינתבה מן גפלתה
35. וירגע <אלי> טריק אלחק פיכון <דלך עלאגא לה⁸⁰> ובע[ן] אלא[ן]איל
36. קאלו ירא[וא] צ'ד דלך⁸¹ אן אלאסתאד אלדי יעלם אלתורה לתלמיד
37. שאינו ה[גון] [אל]די יעלם מן <קר>אין אחואלה אנה יריד יגעל אל
38. תורה אלה ל⁸² <טלב אלדוניה> ווסילה אלי אלשר פיכון הו מעינא ל<ה>
39. ומחיי... [ ] פאלדי יביע אלסיף מן קאטע אלטריק פאל
40. תורה מתל>ת באל<סיף כמא דר>שוא< וקאלו פי ג<מ' ש<בת פי חגור
41. חרבך על י'רך ג<בור הה>וא< ב<דברי> תורה <כ>[ת]יב וצלחא אל
42. תורה ללכיר כצלחא אלסיף ללאנתצאר בה ואלאנתקאם
43. מן אלכפאר <פלא> יבח ביעה ממ[ן] יצ'הר מנה א[נה] יריד בה
44. אלא<סתעאנה> עלי קטע אלטריק⁸³ ובלגו פי דלך חתי ק' [פי] תלמ' חולין ושר בשירים על לב רע פשטיה דקרא במאי כתיב
46. [שונה לתלמיד שאינו] הגון שכל השונה לתלמיד שאינו
47. הגון נופל בגיהנם שנ' תאכלהו אש לא נפח ידע שריד
48. באהלו ואין שריד אלא תלמיד חכמ' שנ' ובשרידים אשר
49. י' קורא אמ' ר' חייא בר אבא כל השונה לתלמיד שאינו
50. הגון כאילו זורק אבן למרקוליס שנ' כצורור אבן במרגמה
51. כן נותן לכסיל (ו)כבוד⁸⁴ ואין כבוד אלא תורה שנ' כבוד חכמים
52. ינחלו וקד אכתלפו ב'ש' וב'ה' פי הדא אלגרץ' ב'ש' אומרין
53. אין שונין אלא לכשרים בני אבות וב'ה' אומרין לכל אדם משל
54. למה הדבר דומה לאשה שמושבת <בצ>ים תחת התרנגולת
55. מתוך הרבה היא מוציאה מעט ומתוך מעט אינה
56. מוציאה כלום וכן מצינו ביעבץ שבקש על הדבר
57. שנ' ויקרא יעבץ לאלהי ישראל לאמר אם ברך תברכני

79 ואלכראמה] נ אלכראם.

80 ק צגאלה, ואין מילה זו מובנת, ושמה זו טעות מעתיק. על כן העדפתי את נוסח כ"י נ.

81 ירא[וא] צ'ד דלך] נ ירוי בעכס דלך = מוסרים מסורת מנוגדת לכך.

82 אלה לטלב אלדוניה] בכתב היד שלפנינו יש כאן שתי מילים לא ברורות ועל כן העדפתי את נוסח כ"י נ.

83 כל הקטע שמכאן ואילך עד המילים 'פקד אכתלפו' חסר בכ"י נ.

84 תוספת הווי"ו שגגת מעתיק.

33. ראה שכוונתו בלימוד היא לבקש עושר וכבוד יש להניח לו
34. שיישאר בדעה זו ולהעסיקו בלימוד עד אשר יתעורר מטפשותו
35. וישוב לדרך האמת, וזה יהא הטיפול בו. ומקצת מן הראשונים
36. אמרו, בחולקם על כך, שהרב אשר מלמד תורה לתלמיד
37. שאינו הגון, ויודע מן הנסיבות שהוא רוצה לעשות את
38. התורה כלי כדי לבקש את חיי השעה ואמצעי כדי להשיג את הרוע, נמצא שהוא מסייע לו
39. .... [ ] כמי שמוכר חרב לליסטים, שהרי
40. התורה נמשלה לחרב כפי שדרשו ואמרו בגמרא שבת (סג ע"א) בעניין חגור
41. חרבך על ירך גבור ההוא <ואו> ב<דברי> תורה <כ>[ת]יב. והתועלת של
42. התורה להשגת הטוב כתועלת של החרב בהשגת הניצחון והנקמה
43. מן הכופרים, ולכן אסור למוכרה למי שמתברר שכוונתו להיעזר
44. בה כדי לשדוד ולגזול. והחמירו בדבר זה עד שאמרו בתלמוד
45. חולין (קלג ע"א): ושר בשירים על לב רע פשטיה דקרא במאי כתיב
46. ב[שונה לתלמיד שאינו] הגון שכל השונה לתלמיד שאינו
47. הגון נופל בגיהנם שנ' תאכלהו אש לא נפח ידע שריד
48. באהלו ואין שריד אלא תלמיד חכם שנ' ובשרידים אשר
49. י' קורא אמ' ר' חייא בר אבא כל השונה לתלמיד שאינו
50. הגון כאילו זורק אבן למרקוליס שנ' כצרוור אבן במרגמה
51. כן נתן לכסיל כבוד ואין כבוד אלא תורה שנ' כבוד חכמים
52. ינחלו. וכבר נחלקו ב'ש' וב'ה' בעניין הזה: ב'ש' אומרין
53. אין שונין אלא לכשרים בני אבות וב'ה' אומרין לכל אדם משל
54. למה הדבר דומה לאשה שמושב<ת בצ'ים תחת התרנגולת
55. מתוך הרבה היא מוציאה מעט ומתוך מעט אינה
56. מוציאה כלום.⁸⁵ וכן מצינו ביעבץ שבקש על הדבר
57. שנ': ויקרא יעבץ לאלהי ישראל אמר אם ברך תברכני

58. <וה>ר(י)בית את גבולי והיתה ידך עמי ועשיתי מרעה לבלתי
59. עצבי ויבא אלהים⁸⁶ את אשר שאל וקאלו פי תלמ' תמורה והרבית
60. את גבולי בתלמידים וכאן ר' אליעזר ידרש בבקר זרע את

58. <וה>ר(י)בית את גבולי והיתה ידך עמי ועשיתי מרעה לבלתי
59. עצבי ויבא אלהים את אשר שאל (דברי הימים א' ד, י). ואמרו בתלמוד תמורה (טז ע"א): והרבית
60. את גבולי בתלמידים. והיה ר' אליעזר דורש: בבקר זרע את⁸⁷

